

לשונות אכדיות בספר איוב ושימושיהן הפיוטיים

לאבי הורביץ, החוקר והחבר, בהערכה כפולה

1. מבוא

הקורא בספר איוב פוגש תכופות במילים ובצורות לשוניות שאינן הולמות את הידוע לו מהלשון העברית אך נראות לו בכל זאת שמיות. ובאמת, החלק המרכזי והשירי של הספר חדור במילים ובצורות שמיות לא עבריות, ובייחוד ארמיות (גרינשטיין, לשון). המשורר מפגין ידע כמו אנציקלופדי של עולמו (גורדיס, הספר, 212–213), וסומך על נמענים דוברי ארמית שיהיו ויבינו את הלשונות הארמיות שבשיר,¹ ועל קהל קוראים מלומד שיבחין בתופעות הלשוניות הזרות יותר ויעלה על משמעהן (השוו הופמן, שלמות, 190–191).

אפשר להסביר את השימוש בלשונות שמיות לא עבריות בספר בתור תופעה טבעית הנובעת מהמצב הרב-לשוני ששרר בארץ בתקופה הפרסית, שבה כנראה נכתב הספר.² אולם, כפי שטענתי במקומות אחרים, האפשרות הזאת אינה עולה בקנה אחד עם האמנות המילולית הניכרת המאפיינת את השיר. המשורר בוחר במילים ובצורות לשוניות במחשבה תחילה ובדייקנות (גרינשטיין, לשון; סגולות). הוא מפגין שליטה קפדנית בלשונו. לפיכך דומה כי המשורר משתמש בלשונות לא עבריות כדי ליצור משחקי לשון, דר־משמעות, הרמז, ומליצות וצורות רטוריות אחרות, בדיוק כפי שהוא עושה בלשונו הבסיסית של השיר, הלוא היא העברית.³

* מאמר זה יסודו בהרצאה שנישאה בכינוס הישראלי העשירי לפילולוגיה מקראית לזכרו של פרופ' משה הלד שהתקיים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ביום 8 ביוני 2006.

1. ראו גרינשטיין, לשון, בייחוד עמ' 652 הערה 6. בתקופה הפרסית, שבה נכתב ספר איוב כנראה (ראו הורביץ, סיפור המסגרת; גרינשטיין, לשון, ובייחוד עמ' 657 הערה 34), השפה הארמית רווחה בארץ יהודה; ראו למשל הורביץ, עברית, עמ' 210, 219, ובאחרונה פולק, סוציולוגינגוויסטיקה, בייחוד עמ' 598–590.

2. ראו ההערה הקודמת.

3. אין כאן המקום להשיב על הטענות שלפיהן לשונו של ספר איוב אינה עברית; ראו גרינשטיין, לשון, עמ' 651–653; הנ"ל, סגולות, סעיף 1. רק אוסיף הערה אחת: אם לשון הספר אדומית, כטענת חוקרים אחדים, תמוה מאוד שאין בו ולו פעם אחת לשון זבד, המקבילה לנתן בעברית, והמרכיבה שמות רבים מאודים; השוו למשל אפעל ונוה, חרסים, עמ' 99.

מלבד העברית השפה השמית הבולטת ביותר בשיר היא, כאמור, ארמית. נוסף על התפקידים הרטוריים המגוונים שהלשונות הארמיות ממלאות בשיר (גרינשטיין, לשון) ישנו תפקיד מיוחד אחד שאינו משותף לשאר השפות, כגון פניקית, ערבית ואכדית, המשמשות את המשורר. הדמויות המדברות בשיר, איוב ורעיו, מאופיינות כ"בני קדם" (איוב א 3), אנשים מעבר הירדן, ושם השפות מגלות מאפיינים ארמיים. לא זו בלבד אלא שקדם מקבילה לארם בנאומי בלעם (במדבר כג 7), כפי שציין בהקשר הזה גינזברג (איוב, 120).

שמותיהם של איוב ורעיו מובאים או נגזרים משמות אדומיים כפי שהם מופיעים בבראשית לו (ראו גרינשטיין, סגולות, סעיף 4). איוב מזוהה עם "ארץ עוץ", וארץ זו מזוהה עם אדום (בראשית לו 28; איכה ד 21; השו"ו די, השפעה זרה, 56). אם כן, מסתבר שהמשורר שם בפי הדמויות מילים וצורות ארמיות כדי להעניק להן צביון אותנטי של תושבי עבר הירדן (גינזברג, איוב, 119–120).⁴

לשונות אכדיות משמשות את המשורר בעיקר מתוך מגמה אחת. הדמיון בין מילים אלה ובין מילים עבריות יוצר לשון נופל על לשון המעלה שתי משמעויות בעת ובעונה אחת, כביכול. התופעה הפיוטית הזאת – הקרובה מאוד למשנה הוראה (ילין, משנה הוראה), וברטוריקה הערבית תלחין (גורדיס, מליצה, 255–262)⁵ – היא מן המליצות המפורסמות בשירה של ספר איוב. דוגמה למופת של משנה הוראה מצויה באיוב ז 6, "ימי קלו מני ארג, ויכלו באפס תקוה": המילה תקוה מורה בבת אחת על חוט (המשל) ועל תוחלת (הנמשל).⁶

דוגמה דומה מאכדית מצויה באיוב ד 3: "הנה יסרת רבים, וידיים רפות תחזק" (השו"ו גרינשטיין, לשון, 656). הפירוש המקובל לצירוף יסרת רבים הוא "לימדת הרבה אנשים". אך לאור המקבילות לצירוף "יִסְרַת רַבִּים" – "וידיים רפות תחזק", "כושל יקימון מְלִיךָ" (שם 4), "וברכים כרעות תאמץ" (שם) – מתבקש לצירוף מובן דומה. צריך למצוא לפועל יסר הוראה הנרדפת לְחַזֵּק, ולתואר השם רבים הוראה הקרובה לכשל, כרע (השו"ו טור-סיני, פירוש, 44). אשר לפועל יסר, ההוראה המתבקשת מתועדת בהושע ז 15, "ואני יסרתי חזקתי זרעותם": שם הפועל יסר

4. הפניות נוספות ראו גרינשטיין, לשון, עמ' 658–659 והערה 41 שם; ראו גם ויינפלד, יצירה, עמ' 172. גם ה' במענהו מן הסערה (איוב לח–מא) נוקט לעתים לשונות ארמיות, אך צריך לזכור שהוא מדבר עם אחד מבני קדם, איוב (השו"ו גרינשטיין, לשון, עמ' 659 הערה 41).

5. גורדיס (מליצה) מצביע על מספר מקרים של "תלחין" בספר איוב. לדוגמה, ג 6–7, 22; ה 24; ז 6; יב 6; כב 25; וראו גם בפירושו. כפי שגורדיס מסביר (מליצה, 255), הסגולה הרטורית לשון נופל על לשון עוסקת בשתי מילים הדומות בצליל אך שונות בהוראה בעוד משנה הוראה/תלחין מציין מילה אחת בעלת שתי הוראות. בדוגמאות שלנו ניתקל בשתי התופעות המדוברות, לעתים בשילובן יחד.

6. ראו למשל ילין, משנה הוראה, עמ' 103; גורדיס, מליצה, עמ' 256; נייגל, תקבולת, עמ' 50–52. לניתוח המטפורה ראו עוד גרינשטיין, מטפורות.

מורה בעליל על חיזוק.⁷ למילה רְבִים תימצא ההוראה המתאימה אם ננקד אותה רְבִים ואם נגזור אותה מהפועל האכדי rābu, שפירושו "לרעוד" (CAD R, 2–3). פועל זה משמש בשירה הבבלית כמו בדוגמה זו:⁸

לזכר שמך ירעדו שמים וארץ, ana ḥissat šumēki šamū u eršeti(m)
האלים יחרדו, האנונקי ינועו.⁹ irubbū, ilū išubbū inarraṭū⁹ Anunnaki.

הפועל רוב בכחינת "לרעוד" מופיע פעמיים נוספות בספר איוב. ב־לג 19 אנו נתקלים בשם העצם הגזור מהפועל, רִיב (נוסח הקרי "רִיב"),¹⁰ שמקבילות לו הצורות האכדיות rābu- rību, "רעידה, רוגז".¹¹ שם העצם רִיב מופיע עוד באיוב ד 14, בצירוף "רב עצמותי הפחיד" (דרייבר, בעיות, 73; גינזברג, איוב הסבלן, 105).¹² "רב" העצמות פירושו רעידתן.¹³

אם כן, סביר לגרוס באיוב ד 3 "הנה יסרת רְבִים", לאמור, "הנה אתה, איוב, ייצבת אנשים רועדים". אולם אין להתכחש לדמיון בין "יסרת רבים" במובן הזה ובין "יסרת רְבִים" במשמע "לימדת הרבה אנשים". בעזרת הדמיון נוצר לשון נופל על לשון שמעלה שתי משמעויות ביחד: "הנה אתה, איוב, חיזקת ולימדת הרבה אנשים רועדים, כושלים". המשמעות הכפולה מושגת באמצעות משנה ההוראה של הפועל ייסר ובעזרת הלשון האכדית רוב במובן "רעד".

7. השוו גרינשטיין, סגולות, סעיף 6; לדעה אחרת ראו לדוגמה קליינס, פירוש, עמ' 109. אהרליך (הערות, עמ' 193) תיקן יסרת ליסדת, אך מתברר מהמקור בספר הושע שהנוסח המקובל הוא הנכון. ואולם ייתכן מאוד שנפלה טעות בנוסח של ספר הושע שהגיע לידי מחבר ספר איוב. אני הצעתי במקום אחר, שהמשורר בחר במתכוון בלשונות משונות שנוצרו בעזרת שיבושי נוסח (גרינשטיין, מאפוס לשיר). שם אני מביא עוד שתי דוגמאות לתופעה זו: יתפרדו מלשון התפורר באיוב ד 11, על יסוד תהלים צב 10; וטרף (אף) מלשון נטר באיוב טז 9, על יסוד עמוס א 11. אין כאן המקום להרחיב את הדיבור בנושא הזה, אך לדוגמה האחרונה השוו הלו, הומונימים. כהנא (פירוש עמ' יט) מזהה את הפועל יסר עם הפועל הארמי אסר, היינו לחגור, אך השפעה ארמית שכזאת צפויה בספר איוב ולא בספר הושע. חוקרים אחרים מוצאים את ההוראה הזאת באיוב ד (ראו נייגל, תקבולת, עמ' 43–44). אך אין המשמעות של אסר מתבקשת כאן.
8. התפילה הגדולה לאישתר, שורות 20–21 (אבלינג, תפילות, עמ' 130). הגרסה על פי פון זודן, מילון, עמ' 746, לעומת אבלינג וכן ריינר וגיטרבוק, התפילה, עמ' 260.
9. השוו שפרה וקליין, בימים הרחוקים, עמ' 474.
10. השוו למשל דורם, פירוש, עמ' 497.
11. המילון האשורי (CAD R, pp. 1–3, 321–322, 400) משייך את שני שמות העצם לשני פעלים מובחנים (ra'ābu B, לרעוד, ra'ābu A, לכעוס) מאחר שלשני הפעלים מקבילות שומריות שונות. אולם המקבילות השומריות הן שתיים, משום שלפועל האכדי שתי הוראות מובחנות. מבחינה אטימולוגית שתי המשמעויות – לרעוד, לכעוס – עולות בקנה אחד לאור שורש כמו רג'ז בעברית, המורה הן על רעידה והן על כעס.
12. עוד השוו דורם, פירוש, עמ' 50.
13. גינזברג (בשיעור משנת 1972) השכיל לעשות תיקון קל בפסוק. לאור הביטוי רחפו עצמות בירמיהו כג 9 הציע גינזברג לגרוס כאן ורב עצמותי הרחף בשיכול אותיות ובחילוף ד/ר. בשיעור הפסוקית הוא: רעידה גרמה לעצמותיי להתנענע.

2. התייחסות בספר איוב היכרות עם הלשון הבבלית?

בטרם נביא דוגמאות נוספות של התופעה הנדונה מן הראוי להידרש לשאלה הבסיסית: התייחסות בספר איוב היכרות עם הלשון הבבלית? אפשר להשיב על שאלה זו בדרכים שונות. באופן עקרוני, לשונות אכדיות מסתננות לתוך אוצר המילים העברי כבר בתקופה האשורית (המאות התשיעית עד השביעית לפה"ס) וכן בתקופה הבבלית (מסוף המאה השביעית ועד אמצע המאה השישית).¹⁴ לשונות אכדיות רבות ניכרות בספר יחזקאל,¹⁵ מתקופת גלות בבל, ויש להניח שעם שיבת בני יהודה מבבל בתקופה הפרסית, החל בשנת 538, אך גברה השפעת האכדית על העברית. כמו כן קיימת האפשרות בסבירות גבוהה, שבעל ספר איוב הכיר יצירות בבליות מתחומי הדת והחכמה. לא זו בלבד שלצורתו הדיאלוגית של ספר איוב בתור יצירה על מחאת הצדיק הסובל ידוע תקדים ספרותי אך ורק ב"תאודיצייה הבבלית", ושקיימים קווי דמיון רבים בין היצירה הבבלית "אהללה לאדון החכמה" ובין ספר איוב;¹⁶ אפשר גם להצביע על שני קטעים בתוך ספר איוב המגלים דמיון רב לקטעים מתוך המיתוס הבבלי הנודע אנומה אליש, לוח ד.

באיוב כו 7–13 מתואר האל בדומה לאלוהי הסער מהמזרח הקדום, בעל-ההדר או מרדוך, כאשר הוא נלחם במפלצת הים (השוו למשל וואייט, מיתוסים, 171). התקפתו על הדמות המיתולוגית הכנענית "ים" מתוארת כך:

בכחו רגע¹⁷ הים,¹⁸ ובתבונתו [כתיב: ובתבונתו] מחץ רהב;
ברוחו שם ים¹⁹ שפרה,²⁰ חללה ידו נחש בריח (כו 12–13).

14. דוגמאות רבות מובאות אצל מנקובסקי (לשונות שאולות), אך חסרות בדיונו מספר דוגמאות כגון סגורים מלשון šunwuru, "הרבה אור" (ראו ספיזור, בראשית, 139), וכגון מרבית הדוגמאות מספר איוב שתידונה כאן. ראו עוד הורוויץ, ביקורת, וכן כהן, מילים יחידאיות.
15. ראו את הסקירה אצל כשר (יחזקאל, א, עמ' 68–71), וראו עוד גרפינקל, השפעה אכדית.
16. השוו למשל הופמן, שלמות, עמ' 52–61, 95–110, וראו עוד מטינגלי, הצדיק הסובל.
17. הפועל רגע משתמע לשני פנים. לאור הוראתו הרגילה פירושו הוא להרגיע; אך לאור הוראתו בישעיהו נא 15 וברמיהו לא 35 פירושו הוא לעורר (השוו גורדיס, שורשים, עמ' 55; טור-סיני, פירוש, עמ' 231). חביבה על משוררנו אירוניה לשונית כזאת; ראו גרינשטיין, סגולות, סעיף 6.
18. לאור הכינויים המקבילים להים כאן – רהב ונחש בריח – ייתכן שיש לגרוס את השם הפרטי של האלוהות הכנענית ים תחת הים; ראו לדוגמה תהלים עד 13; איוב ז 12; לח 8.
19. ללא התייחסות הקל הזה (הפרדת רצף האותיות שמים לשתי מילים) אין כל משמעות לפסוקית. התייחסות שהוצע על ידי טור-סיני (פירוש, עמ' 232) התקבל על ידי חוקרים רבים – לדוגמה פופ (פירוש, עמ' 181, 185–186), ווייקמן (מלחמת ה', עמ' 57–58), פישביין (טקסט, עמ' 14) וואייט (מיתוסים, עמ' 95); ראו גם גרינשטיין, לכידת ים, בייחוד עמ' 207–208.
20. לאור המקבילה הבבלית (ראו עוד להלן) גרס טור-סיני (פירוש, עמ' 232) בשי"ן שמאלית – שפָּרָה, היינו בתוך רשתו. מילה זו קרובה למילה העברית ספרה (תהלים נו 9) ומושפעת מהמילה saparru באכדית; ראו עוד להלן.

הקטע מאיוב מזכיר מאוד את פעולתו של מרדוך כאשר הוא לוכד את האלה תיאמת באנומה אליש (לוח ד, שורה 95; טלון, אנומה אליש, עמ' 54):

פרש האדון [=מרדוך] רשתו והקיפה (שפרה וקליין, בימים הרחוקים, 30).
ušparrirma bēlu(m) saparrašu
ušalwēši.²¹

ההקבלה הברורה בין שני המקורות הובחנה כבר בתחילת המאה העשרים על ידי גונקל (בריאה, 76), והתקבלה במחקר במידה רבה (ראו למשל טור-סיני, פירוש, 232; פופ, פירוש, 166; האבל, פירוש, 373). המילה המשותפת לשני המקורות – saparru באכדית, ושפרה) בעברית (ראו כהן, מילים יחידאות, 50) – מהדקת את הזיקה בין שתי היצירות.²²
מקרה נוסף של הקבלה בין אנומה אליש ובין ספר איוב נמצא באיוב לח 8–10, ששם האלוהים מתאר את האופן שבו הוא כולא את המים השמימיים בצורתה המואנשת של הדמות המיתולוגית ים:

ויסך בדלתים ים... בשומי ענן לבשו...
ואשבר עליו חקי,²³ ואשים בריח ודלתים.

הדימוי המבריק של ים בתור תינוק בחיתולים עצור בעננים על ידי "בריה ודלתים" אופייני לתיאור הלידה, כפי שמשמע מעיון באיוב ג 10, ששם איוב מציין את

21. בניגוד לקונבנציה האשורולוגית אני מתעתק w תחת m במילה האחרונה בהתאם להבעה האקטואלית; ראו גרינשטיין, פונולוגיה, פרק 6.
22. גורדיס (פירוש, עמ' 280) – שאינו מתייחס להצעתו של טור-סיני לגבי איוב כו 13 – ובעקבותיו האבל (פירוש, עמ' 365) אינם מחלקים את המילה שמים באמצע, אך משמיטים את הביטוי בצירוף ברוחו וגוזרים את המילה שפרה מהפועל האכדי המופיע במקבילה מאנומה אליש – šuparruru (CAD Š/3, pp. 317–318). הם מנקדים כבניין פיעל, שפָּרָה, ומסבים את הפועל על שם העצם רוח. ברם בפועל האכדי אין השי"ן שורשית, כי אם תחילת המאפיינת את בניין שפעל (המקביל לבניין הפעיל בעברית). על כל פנים, גורדיס והאבל מכירים בהקבלה בין איוב כו ובין אנומה אליש לוח ד.
23. צלע זו קשה, ומתפרשת בדרכים שונות. לאור המקבילה יש לפרש חק כאן בבחינת גבול, כבירמיהו ה 22; תהלים קמח 6; משלי ח 29; איוב כו 10. הפועל שבר אין לו משמעות בהקשר הזה, אך אהרליך (הערות, עמ' 331) הציע לגרוס ואשמר תחת ואשבר לאור שימושו בכמדבר כג 12 "את אשר ישים ה' בפי אתו אשמר לדבר"; השו דורם, פירוש, עמ' 578–579. לאמתו של דבר אין ההקבלה שמביא אהרליך מדויקת. אולם ייתכן שבשימושו בפועל שמר מתכוון המשורר לרמוז לאמירת איוב ב"ז 12, "הים אני, אם תנין, כי תשים עלי משמר". אם כן, דברי האלוהים יישמעו אירוניים: האל מתאר את הדרך שבה הוא שם ים במשמר בעוד איוב מבטא את תחושתו שהוא מושם במשמר כמו ים! הַרְמֵז פנימי בתוך ספר איוב הוא תופעה שעליה עמדתו במקום אחר (גרינשטיין, התפתחויות, עמ' 448; סגולות, סעיף 2); דוגמה לכך היא תיאור אחיו (ולא בניו המתים) של איוב כ"בני בטני" ב"ט 17 לאור תיאורו של איוב את רחם אמו כ"בטני" ב"ג 10.

”דלתי בטני”, דהיינו דלתי הרחם שבו הוא כלוא בתור עובר (גרינשטיין, סגולות, סעיף 2). הקרבה בין תינוק לעובר ברורה. טקסטים מסופוטמיים אף הם מתארים את כליאת העובר בתוך הרחם דרך הדימוי של נעילת הדלת (לדוגמה פוסטר, לפני המוזות, 1006; שפרה, לחש). אולם הקטע מאיוב לח מזכיר גם חרוז מאנומה אליש על עצירת המים שבשמים בעזרת בריח (לוח ד, שורה 139; טלון, אנומה אליש, 56):

הוא משך בריח, הציב משמר.²⁴ išdud parka maššara ušašbit.

המשורר באיוב לח משלב את שני הדימויים – כליאת העובר ברחם ועצירת המים בשמים, שתיהן על ידי בריח ו/או דלתיים – באמצעות ייצוג מִי השמים בדמותו של ים כשהלה היה עדיין תינוק.

מכל מקום, שתי המקבילות לאנומה אליש לוח ד בשירת איוב מאששות את הנחתנו, כי בעל ספר איוב הכיר יצירות ולשונות בבליות. להלן נביא מספר דוגמאות נוספות לשימוש פיוטי של לשונות אכדיות בספר איוב שבעזרתן נוצר לשון נופל על לשון או כפל משמעות.

3. ספר – siparru

באיוב יט 21–22 איוב פונה שוב לרעיו ומפציר בהם שלא לרדוף אותו כמו האל, כי אם לרחוש לו חמלה. כדי לתת משנה תוקף לתלונותיו הוא מביע את משאלת לבו להנציח את דבריו בעזרת כתיבה על “ספר” (פס’ 23–24):

מי יתן אפו ויכתבון מְלִי, מי יתן בִּסְפָר ויִחְקֹו;
בעֵט ברזל ועֶפְרָת, לעד בצור יִחְצְבוֹן.

הפועל חקק נרדף בשירה המקראית לכתב, כבישעיהו ל 8, ואינו מתאר בהכרח חקיקה על אבן. לפיכך אין לדעת מאיזה חומר עשוי ה”ספר” הנזכר בפסוק 23. לאור המקבילות בפסוק 24, המציינות כתיבה (“חציבה”) על “צור”, דהיינו אבן, בעזרת כלי העשוי ממתכת (“ברזל”, “לפרת”) יש יסוד להשערה, שמדובר בחומר קשה.²⁵

24. המילה בריח מבוססת על קריאת הסימנים בכתב היתדות par-ka (כך גם טלון, אנומה אליש, עמ’ 56); קריאה אפשרית אחרת היא maš-ka, “עור”, כלומר מרדוך משך עור על פני השמים (כך למשל פוסטר, לפני המוזות, עמ’ 462). ההקבלה בין איוב ובין אנומה אליש צוינה על ידי פרשנים רבים, לדוגמה בול (פירוש, עמ’ 416) וגורדיס (פירוש, עמ’ 443–444).

25. טור-סיני (פירוש, עמ’ 183) מפרש עט כאן ובמקומות אחרים בתור לוח ולא כלי כתיבה, אך בשום מקום מהמקומות המוזכרים על ידו אין הוראת “לוח” מחייבת; להוראת כלי כתיבה ראו למשל קהר ובאוגרטנר (מילון, עמ’ 813).

אפשר לגלות בעצם המילה ספר הוראה משנית המורה על סוג אחר של מתכת. באכדית מורה המילה הזוהה כמעט מבחינה פונולוגית siparru על "נחושת" (*CAD* S, 296–299). אפשר, אם כן, לאמץ את ההצעה (ראו דורם, פירוש, 281–282; פופ, פירוש, 133–134), שהמשורר נוקט בהקשר זה את המילה ספר כדי להורות הן על הכתובת עצמה (המילה העברית ספר) והן על החומר שממנו היא עשויה (ספר – siparru באכדית).²⁶ מצטייר כאן כנראה דימוי של כתובת חרותה על אבן בצוק ("צור"), כמו כתובתו המפורסמת של דריוש בבהיסטון (האבל, פירוש, 292; השו"ק ליינס, פירוש, 457).

4. בול – būlu/(י)בול

במהלך תיאור היצור האיום בהמות מציינן האלוהים: "כי בול הרים ישאו לו, וכל חית השדה ישחקו שם" (איוב מ 20). הפרשנות הרווחת לצלע הראשונה גורסת, שההרים יכבדו את בהמות בהבאת מנחה בצורה של בול (כצורה משנית של יבול) הרים (ראו למשל חכם, פירוש, שטו; דורם, פירוש, 622).²⁷ ניתן לחזק את הפרשנות הזאת בהבאת מקבילה מתהלים עב 3, המדבר על ברכת העם על ידי ההרים: "ישאו הרים שלום לעם, וגבעות בצדקה". לפסוק הזה, ואף לפסוק הנדון מאיוב מ, רקע ספרותי בעלילות בעל מאוגרית: "תבלכ ע'רמ מאד כספ, גבעמ מחמד ח'רצ", היינו "יובילו אליך ההרים הרבה כסף; הגבעות – ראשית הזהב" (כתבי אוגרית, 1.4, ה, 15–16; השו"ק למשל דהוד, תהלים ב, 180; פופ, פירוש, 273). אולם הצורה בול בבחינת "יבול" יחידאית, ולאור הצלע המקבילה, "וכל חית השדה ישחקו שם", מוטב לפרש את בול הרים כנרדפת ל"חית השדה". אי לכך הוצע לזהות את הניב העברי המשונה בול (הרים) עם המילה האכדית būlu, שמשמעה "חיית הבר", ובייחוד בצירוף būl šēri, "חיית השדה" (*CAD* B, 313–316); ראו למשל בול, פירוש, 442; טור-סיני, פירוש, 340; פופ, פירוש, 273–274). כהן

26. ברלין (תקבולת, עמ' 78) מציעה שיש כאן אינטנסיפיקציה הדרגתית בצורת הכתיבה מפסוק לפסוק, מכתובה על מגילה לחריתה על חומר קשה. פרשנות זו אינה הולמת את הניתוח הפילולוגי שלנו, שלפיו כתיבה וחקיקה אינן מחייבות את סוג החומר שעליו כותבים או חורטים; ולפיו ספר מורה בעזרת משנה הוראה אכדית על "נחושת".

27. דורם למעשה משווה את המילה יבול למילה האכדית הידועה biltu במובן של "מנחה", ומשווה את הצירוף העברי נשא בול לניב האכדי biltu našū, "להביא מנחה או מס" (*CAD* N/2, pp. 92–93). אמנם המקבילה למילה האכדית בארמית של התקופה הפרסית היא בָלוּ (ראו קהר ובאומגרטנר, מילון, עמ' 1834, ולדוגמה עזרא ד 13), אך פירוש זה סביר. אחרים (למשל כהנא, פירוש, עמ' ריט) מזהים את בול באיוב מ, 20 עם בול בהוראת "עץ" בישעיהו מד 19.

(מילים יחידאיות, 51) מביא לתימוכין מקבילה תמטית ולשונית לפסוקנו מיצירה בבליית המשבחת את האלה ניסבה (Nisaba; למברט, חכמה, 172, שורות 15–16):

האנושות כולה, [הלל] את ניסבה! חיית
 השדה, (כלל) הרומשים, הצהירו
 גדול[תה]!
 abrāte mala bašā ana^dNisaba
 [dullā],²⁸ būl šēri namašše šuppā
 narb[ēša].

לאור המקבילה האכדית הזאת נפרש את איוב מ 20 כך: כי חיית ההרים תישא אליו (היינו אל בהמות) קול (היינו שבחים; ראו כהן, מילים יחידאיות, 99 הערה 298),²⁹ וחיית השדה תריע לו (ראו שם, הערה 299).

אך אפילו יבחין הקורא העברי המלומד בניב האכדי בול הרים שבפסוקנו ויפרש את הפסוק בהתאם, הוא יתקשה להניח לחלוטין את הפירוש הראשון, שלפיו בול ההרים הוא ה"יבול" שיובא אל בהמות על ידי ה"הרים", בהתאם לדוגמאות מכתבי אוגרית ומהמקרא שצוינו. יש אפוא לפרש את הפסוק בשתי הדרכים יחד, ולהסיק, שהמשורר השתמש בניב הבבלי būl כדי להעלות את הביטוי העברי (יבול) הרים ולהוסיף ממד אחר של משמעות לפסוק – חיות ההרים ישבחו את בהמות, וההרים יגישו לו מנחה.

5. החביר – ḥabāru/הכביר

בתגובתו למענה השני, הקשה, של אליפז (איוב טו) מנסה איוב לגלות הבנה למצוקתם התאולוגית של רעיו (השוו גינזברג, איוב, 115–118). הוא מסביר, שאילו היה במקום אף הוא היה מדבר כמוהם: "גם אנכי ככם אדברה" (טו 4). איוב מרחיב את דבריו: "לו יש נפשכם תחת נפשי, אחבירה עליכם במלים" (שם). המפרשים מתקשים לבאר את הפועל אחבירה, כפי שמציין ע' חכם (פירוש, קכד): "בנין הפעיל של חב"ר נמצא רק כאן ולא נתבררה כל צרכה משמעותו". חכם, כמו כהנא (פירוש, פד), גוזר את הפועל משורש ערבי המורה בין היתר על יופי, ומפרש: "אדבר בשבילכם מלים נאות".³⁰ אולם פירוש זה מביא לידי משמעות הפוכה מזו הדרושה (השוו טור-סיני, פירוש, 159). הלוא רוצה איוב לומר, שאילו היה אחד מהם היה מדבר אליהם קשות כמו שהם מדברים קשות אליו.

28. ההשלמה מבוססת ומוצעת על ידי CAD A/1, p. 62, וראו כהן (מילים יחידאיות, עמ' 99 הערה 300). הצמד dalālu // narbē šūpū נפוץ בתפילות בבליות; ראו לדוגמה אבלנג, תפילות, עמ' 98 שורות 7–8, 100 שורה 25, 102 שורה 21.
 29. ללשון הקצרה נשא בלא מושא מפורש בלשון המקרא ראו גרינשטיין, שתי וריאציות, עמ' 103 והערה 73.
 30. השוו קהלר ובאומגרטנר, מילון, עמ' 287.

לאור הקושי שבפירושו הזה מעדיפים מפרשים רבים לאמץ את הצעתו של פינקלשטיין (חבר), הגוזר את הפועל החביר מהפועל האכדי ḥabāru שפירושו "להרעיש" (CAD H, 7).³¹ הפועל, בצורה שמנית, מופיעה במיתוס הבבלי אתרא-חסיס (למברט ומילארד, אתרא-חסיס, 72 שורות 7-8), ושם הוא מורה על רעש אנושי סתמי, "קול שאון" בתרגומם של שפרה וקליין (בימים הרחוקים, 105). אך פינקלשטיין (חבר, 330) מביא דוגמה מיצירה בבליית עתיקה שבה אותה המילה האכדית מציינת רעש בבחינת ויכוח מילולי:

הוא (האל או הסערה) דיכא את רעשה
 (של הארץ), סחף את כושר שיפוטו.
 ḥuburša iktabas, ṭemša ispuḥ.

לאור הגוון הזה של השורש האכדי יש לפרש את הפסוקית "אחבירה עליכם במלים" כך: הייתי מביא עליכם מילות ויכוח ("I could harangue you with words") לדברי פינקלשטיין.³²

ואולם מן הראוי לשאול, לשם מה יבחר המשורר העברי בניב זה השאול מהאכדית, אף כי ייתכן שיימצא השורש הזה במובנו האכדי גם בתהלים נח 6 ובמשלי כא 9; כה 24 (ראו אצל פינקלשטיין, חבר; דעה אחרת לספרלינג, חבר, 227). אני לשיטתי מציע, שהקורא העברי אמור לשמוע בניב המשונה אחבירה במלים הד של ביטוי הידוע מספר איוב להכביר מלין. אליהוא, הרע המופיע באיחור, מזלזל בצורת הדיבור של איוב ומתאר אותה כך: "ואיוב הבל יפצה פיהו, בבלי דעת מלין יִכְבֵּר" (לה 16). הפועל הכביר מצוי באיוב לו 31, בצירוף למכביר, וצורת תואר השם כְּבִיר שכיחה בשירת איוב (ח 2; טו 10; לא 25; לד 17, 24; לו 5).

מלבד יצירת לשון על לשון המכפילה את משמעות המבע אחבירה מלים – הייתי מדבר במילים קשות, ובהרבה מאלה – אפשר להציע תפקיד נוסף לשימוש בניב המזדקר הזה. איוב ורעיו נוקטים לשונות של בני שיחם כדי להגיב במפורש על דבריהם (ראו למשל קלאוס, בין איוב לרעיו). הרי דוגמה אחת מני רבות: בהמשך מענהו זה אומר איוב "אפו טרף וישטמני" (טז 9), ובלדד בתגובה נוקט לשון דומה: "טרף נפשו באפו" (יח 4). לאור זאת איוב בשימושו יוצא הדופן בניב "אחבירה... מלים" (טז 4) מזכיר את העלבון שגרם לו בלדד באמרו: "ורוח כביר אמרי פיך" (ח 2; השוו דברי אליפז שם טו 2).

רוח במעניהם של הרעים מורה על דברי הבל (ראו גרינשטיין, אמת 145–147), ואיוב מגלה רגישות למונח הזה בתחילת מענהו באמרו "הקץ לדברי רוח או מה

31. לרשימה של המפרשים הגורסים כמו פינקלשטיין ראו קליינס, פירוש, עמ' 369.

32. לשורש הבבלי ח'ב'ר השפעה על לשון חז"ל, ייתכן מאוד שבאמצעות הארמית, במילה הַכְּבֵּה בהוראת "קול רעש"; ראו יסטרוב, מילון, עמ' 330. להצעה אחרת לקשר בין ח'ב'ר במובן זה ובין לשון חז"ל ראו ספרלינג, חבר, עמ' 227–229.

ימריצך³³ כי תענה?" (טז 3). בניגוד לפרשנות הרווחת אין דברים אלה מהתבטאויותיו של איוב עצמו אלא מעין ציטוט-פרפראזה של דברי הרעים בפיו של איוב (השוו גרינשטיין, אמת, 247). אפשר לבסס טענה זו בשתי דרכים. ראשית, איוב נוטה לדבר אל רעיו בצורת הרבים, ולא בצורת היחיד כמו כאן ("תענה"). נגלה זאת בנקל אם נתבונן הן בפסוק הקודם ("מנחמי עמל כלכם") והן בפסוק העוקב ("גם אנכי ככם אדברה, לו יש נפשכם תחת נפשי, אחבירה עליכם במלים, ואניעה עליכם כמו ראשי"). שנית, המשורר בספר איוב מציין ציטוטים מדברי אחד הדוברים בעזרת שתי שיטות עיקריות (ראו גרינשטיין, דברי איוב, 251–257): (א) הזכרת לשון אמירה או שמיעה הקשורה למילים העוקבות; למשל, כשבלדד בפרק ח מזכיר שורה של פתגמים ומשלים, הוא מקדים אותם בשלושה ביטויים המציינים דיבור: "וירוך", "יאמרו" ו"יצאו מלים" (ח 10).³⁴ (ב) הזכרת כינוי רומז דאיקטי המצביע על האמירה העוקבת; למשל, כשאיוב מבקש להפגין את העובדה שאף הוא יודע לצטט דברי חכמה מקובלים, הוא מקדים אותם במילים "ואת מי אין כמו אלה" (יב 3).³⁵ האמירה "הקץ לדברי רוח" וכו' מוקדמת הן על ידי לשון שמיעה והן על ידי כינוי רומז דאיקטי ("שמעתי כאלה רבות", טז 2). לפיכך אין איוב מאפיין את דבריהם של רעיו בתור "רוח", אך הוא מזכיר את עלבוננו מאפיון דבריו שלו כ"רוח" על ידי חבריו. למרות עלבוננו בקטע הנדון בתחילת פרק טז איוב מבקש להסביר, שאף הוא היה מטיף דברי הבל אלמלא הניסיון המיוחד שחוהו "בעורי ובבשרי" (יט 20).

6. נמרץ, המריץ – marāšu

השורש מר"ץ ידוע בלשון המקרא במובן של "חמור, נמרץ" (ראו קהלר ובאומגרטנר, מילון, 637). ההוראה היסודית של שורש זה באכדית (CAD M/1, 269–276) ובאוגריתית (לטה וסנמרטין, מילון, 292–293) היא "להיות חולה", והשורש מופיע במובן זה גם בארמית (השוו טור-סיני, פירוש, 75). אולם אין השפעה ארמית נראית לעין על השורש העברי, היות שבארמית הקדומה צורת המילה היא מרק (ראו הופטייזר ויונגלינג, מילון, 695), ובארמית המאוחרת מרע (סוקולוף, מילון, 709–710). בשתי היקריותיו הקדומות של השורש במקרא (מלכים א ב 8; מיכה ב 10) מתאים המובן "חמור"; אולם בשני המקומות בספר איוב שבהם השורש מופיע אין משמעותו ברורה כל צורכה. באיוב ו 25, "מה נמרצו אמרי ישר, ומה יוכיח הוכח מכס?", יש המפרשים נמרץ בבחינת "חמור" (לדוגמה בול, פירוש, 163; טור-סיני, פירוש, 75–76; השוו אבן עזרא) ויש המפרשים אותו בבחינת

33. לדיון במילה המריץ ראו להלן.

34. השוו טור-סיני, פירוש, עמ' 89; חכם, פירוש, עמ' סג.

35. השוו למשל טור-סיני, פירוש, עמ' 123; גרינשטיין, דברי איוב, עמ' 253.

”מתוק”, בעקבות התרגום הארמי בסימין (לדוגמה רש”י; דורם, פירוש, 91; דרייבר וגריי, פירוש, ב, 43–44).³⁶ אין זה ברור אם איוב מתכוון לדברי הרעים שמתקבלים קשה, או לדבריו שלו המציקים לרעים, או אפילו לדבריו שלו האמורים להישמע נאותים (מתוקים).

סביר להניח שבנקטו את הביטוי אמרי ישראל מתכוון איוב לדבריו שלו. המונח ישר הוא מכלל הלשונות הרבות המורות על חפות מפשע בספר איוב (סקולניק, דרמה, 2–3; לדוגמה כג 7). איוב, כידוע, מתואר על ידי המספר וכן על ידי האלוהים כאדם “ישר” (א 1, 8; ב 3), ובמהלך ויכוחיו עם הרעים הוא חוזר וטוען לניקיון כפיו. כך גם תופסים אותו חבריו (לדוגמה ח 6; יא 4; לב 1). אם כן, הפועל נמרצו ב־ו 25 אמור לתאר את השפעתם של דברי איוב על הרעים. אפשר לפרש נמרצו בבחינת “חמורים”, אך אין בהוראה זו העניין שהוא מגרה את הרעים להתווכח עמו. הלוא איוב שואל את חבריו בהמשך הפסוק “ומה יוכיח הוכח מכס?” – אמירה בלתי ברורה, שאפשר לפרשה: מה מביא אתכם להוכיח, לאמור להאשים (ראו למשל זליגמן, למינוח, 259) אותי (השוו למשל חכם, פירוש, נג)? אי לכך מתבקשת לפועל נמרצו משמעות שתסביר כיצד דבריו של איוב מקוממים את הרעים.

לפועל האכדי *marāšu* ובייחוד בבניין שפעל, המקביל לבניין הפעיל בעברית (ראו המריץ באיוב טז 3 ודיוננו להלן), גיוון של המרצה, הצקה וקימום (*CAD* M/1, 274–275). בוויכוח בין שני סוגים של עץ, שכל אחד מהם טוען לעליונותו, נאמר (למברט, חכמה, 165, שורה 15):

הוא ע[שה] מריבה וקומם [אותו]. *šitnunta ip[puša] ušamris[su]*.

ההוראה הזאת של *šumrušu* באכדית מתאימה מאוד לפסוקנו שבספר איוב: כמה מקוממים (אתכם) אמרי יושר (שלי)! ההוראה הזאת לפועל המריץ שבאיוב טז 3 מתאימה באופן הולם אף יותר: “מה ימריץ כי תענה” – מה מקומם אותך, שככה תדבר!³⁷ יש המפרשים את הפועל כך אפילו בלא בסיס פילולוגי מפורש (ראו למשל דורם, פירוש, 228; קליינס, פירוש, 367). גיוונו של הפועל האכדי שהוזכר מספק את הבסיס הפילולוגי החסר בפירושים ובתרגומים כאלה.

בחירתו של המשורר בלשון האכדית נמרץ/המריץ יוצרת דר-משמעות המעשירה את הבנת הפסוקים הנדונים. דברי איוב “מה נמרצו אמרי ישר” נושאים את המשמעות הראשונה “מה מקוממים, מגרים אתכם דברי הישרים”, וכן את המשמעות השנייה “מה חמורים, בוטים (בעיניכם) דברי היושר (שלי)”. ודברי איוב

36. להערכת החוקרים הפירוש בסימין, “מתוקים”, מבוסס על נוסח אחר, נמלצו (השוו תהלים קיט 103), או על חילוף למנ”ר – נמרצו תחת נמלצו; ראו למשל דרייבר וגריי, פירוש, עמ’ 43; קליינס, פירוש, עמ’ 161.

37. התרגום האנגלי המתאים הוא “provoke” וכך גורסים גם קהלר ובאומגרטנר, מילון, עמ’ 637.

שבהם הוא כאילו מצטט את הרעים, "מה ימריצך כי תענה", נושאים אף הם משמעות כפולה: "מה מגרה אותך כשאתה מדבר ככה!", וכן "מה מציק לך שאתה מדבר ככה!" (השוו למשל בול, פירוש, 249; הרטלי, פירוש, 257). שוב יוצר השימוש בלשון אכדית דו-משמעות פורייה.

7. טפל – tapālu

לפועל העברי טפל שתי הוראות: לטייח; להשמיץ. מקובל שההוראה השנייה נובעת מהראשונה (למשל BDB, 381, והשוו את הביטוי האנגלי smear). הקשר בין ההוראה הראשונה, המילולית, ובין ההוראה השנייה, האידיומטית, מתגלה בתהלים קיט 69, "טפלו עלי שקר זדים". הלוא המורה שקר על בן אדם משמיץ אותו. במקום אחד בספר איוב מגלים את ההוראה הראשונה, המילולית: "ותטפל על עוניי" (יד 7). במקום סמוך לזה קשה להכריע בין שתי ההוראות. בייג 4 איוב מתאר את ניסיונות הרעים לנחם אותו ככישלון: "ואולם אתם טפלי שקר, רפאי אלל כלכם". החרוז בנוי בצורה של תקבולת נרדפת: אתם // כלכם, שקר // אלל, וכןראה טפלי // רפאי. לפיכך סביר להסיק שהטופל הוא כינוי לרופא, המורה תרופות על המטופל (ראו בול, פירוש, 220; פופ, פירוש, 94). מצד אחר, הצירוף טפל שקר מזכיר את השימוש האידיומטי המתועד בתהלים קיט (ראו לעיל), וניתן לפרשו בבחינת משמיצים (למשל סעדיה; רש"י; דורם, פירוש, 183).³⁹

הפרשנות השנייה, שלפיה מדובר בהשמצה ובהאשמות שווא, מאוששת על ידי הפועל האכדי המקביל tapālu, הנושא בעיקר את המשמעות האידיומטית של זלזול והשמצה (CAD T, 47–48; פון זודן, מילון, 1379). שם העצם הגזור מהפועל, tapultu/tapiltu, "זלזול, עלבון" (CAD T, 50),⁴⁰ מופיע באחת היצירות מסוג החכמה שנמצאו בראס שמרה, אתר העיר העתיקה אוגרית (אלסטר, חכמה, 325, שורה 31):

לא יאמר איש תפלה כלפי בן אדם. tapilti awīlūti mamma <la> iqabbi.

אפשר שלשון טפל היתה שורשים בחוגי החכמים בישראל בהשפעת המקבילה באכדית (השוו גרינשטיין, סגולות, סעיף 4). הלוא הצורה העברית הידועה ממקורות

38. שם העצם אליל גזור ממילת השלילה אל. השוו "רועי אליל" בזכריה יא 17, וראו למשל בול, פירוש, עמ' 220.

39. סעדיה, פירוש, עמ' פט; רש"י, פירוש, עמ' פא.

40. השוו תפלה באיוב א 22, הגזורה מהצורה תפל, המקבילה לצורה טפל במובן של טיח. ראו יחזקאל יג 14; כב 28; והשוו הורוויץ, נארו, עמ' 778; גרינשטיין, סגולות, סעיף 4. מפרשים אחרים גוזרים תפלה משורש הומונימי אחר המורה על רק, אך בלשונו של ספר איוב, כמו בלשונו של ישעיהו השני, משמשת במובן זה המילה רק (ישעיהו נ 6; איוב ל 10).

שאינם מספרות החכמה היא תפל (יחזקאל יג 14; כב 28; איכה ב 14), וכל ההיקריות של טפל מצויות ביצירות השייכות לסוג החכמה (איוב ותהלים קיט).⁴¹ ייתכן מאוד שהמשורר נקט את הפועל טפל באיוב יג 4 לאור ההוראה הנפוצה של ṭapalu באכדית – לזלזל, לשפוך בוז.

אם כן, בעזרת שתי ההוראות של טפל בעברית, לטייח ולהשמיץ, נוצר כפל משמעות באיוב יג 4 "ואולם אתם טפלי שקר". במקביל ל"רפאי אלל כלכם" בהמשך הפסוק נפרש "והלוא אתם מטפלים כושלים" (השוו "מנחמי עמל כלכם" באיוב טז 2); ובהתאם לצירוף טפל שקר (ראו לעיל) ולהוראת המקבילה האכדית ṭapālu נפרש "הרי אתם משימצים אותי". נוסף על חוסר האונים של הרעים לנחם את איוב כפי שהתכוונו בתחילה, הרעים מוסיפים שמן על האש ומכפישים את שמו בהאשמות שווא.

8. סיכום

בעיון הזה הבאנו שבע דוגמאות של לשונות אכדיות בחלק השירי של ספר איוב. מחבר הספר, שפעל כנראה בתקופה הפרסית, השתמש בלשונות אכדיות כדי ליצור דרמטיות ולשון נופל על לשון, שתי טכניקות ספרותיות להכפלת המשמעות של הטקסט. שתי הטכניקות הללו הן חלק מכלל המליצות המשמשות את המשורר בשירת איוב. יצירתיות המשורר בספר עשירה אף יותר כשהוא עוסק בלשון העברית ובלשון הארמית, שתי השפות שהיו ידועות יותר לקהל. אפשר להניח שקוראים מלומדים בלבד היו מסוגלים להבחין בלשונות האכדיות המשולבות בספר. אך לאור רמת האמנות של המשורר לא נטעה אם נייחס לו ציפייה לקהל מלומד שכזה, קהל שידע להעריך את עושר לשונו הן בתחום של דרכי הביטוי והן בריבוי השפות.

קיצורים ביבליוגרפיים

- E. Ebeling, *Die Akkadische Gebetsserie "Handerhebung"*, = תפילות, Berlin 1953
- A. B. Ehrlich, *Randglossen zur hebräischen Bibel*, vol. 6, = אהרליך, הערות, Leipzig 1913
- B. Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, Bethesda, Md. 2005 = אלסטר, חכמה
- I. Eph'al & J. Naveh, *Aramaic Ostraca of the Fourth Century BC from Idumea*, Jerusalem 1996

41. לשייכותו של מזמור קיט לסוג החכמה ראו למשל הורביץ, שקיעי חכמה, עמ' 100–119.

- C. J. Ball, *The Book of Job: A Revised Text and Version*, = בול, פירוש =
Oxford 1922
- A. Berlin, *The Dynamics of Biblical Parallelism*, = ברלין, תקבולת =
Bloomington 1985
- H. Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit²*, = גונקל, בריאה =
Göttingen 1921
- R. Gordis, *The Book of God and Man: A Study of Job*, = גורדיס, הספר =
Chicago & London 1965
- גורדיס, מליצה = ר' גורדיס, "לסגולות המליצה בכתבי הקודש", בתוך א' אלחנר
ואחרים (עורכים), פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, ספר יא, מוגש לכבוד
ד"ר משה זיידל... ירושלים תשכ"ב, עמ' 253–267
- R. Gordis, *The Book of Job: Commentary, New Translation, and Special Studies*, New York 1978 = פירוש =
גורדיס, שורשים =
- R. Gordis, "Studies in Hebrew Roots of Contrasted =
Meaning", *JQR* 27 (1936), pp. 33–58
- H. L. Ginsberg, "Job, the Book of", *Encyclopedia Judaica*, = גינזברג, איוב =
Jerusalem 1971, vol. 10, cols. 111–121
- H. L. Ginsberg, "Job the Patient and Job the =
Impatient", *Congress Volume Rome 1968, VTSup* 17, Leiden 1969,
pp. 88–111
- E. L. Greenstein, "Truth or Theodicy? Speaking Truth =
to Power in the Book of Job", *Princeton Seminary Bulletin* 27 (2006),
pp. 238–258
- גרינשטיין, דברי איוב = א' גרינשטיין, "דברי איוב הראשונים: מה היקפם?,"
עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחות ידירות והוקרה למנחם כהן (תשס"ה), עמ'
245–262
- E. L. Greenstein, "Some Developments in the =
Study of Language and Some Implications for Interpreting
Ancient Texts and Cultures", *Semitic Linguistics: The State of the
Art at the Turn of the 21st Century*, IOS 20 (2002), pp. 441–479
- E. L. Greenstein, "The Snaring of Sea in the Baal =
Epic", *Maarav* 3 (1982), pp. 195–216
- E. L. Greenstein, "The Language of Job and its Poetic =
Function", *JBL* 122 (2003), pp. 657–672
- E. L. Greenstein, "From Oral Epic to Writerly =
Verse and Some of the Stages in between", Paper presented at the

- annual meeting of the Society of Biblical Literature, Washington, D.C., November 18, 2006
- גרינשטיין, מטפורות = א' גרינשטיין, "על כמה מטפורות בספר איוב", עיוני מקרא ופרשנות ט (בדפוס)
- E. L. Greenstein, "Features of Language in the Poetry = סגולות of Job", in K. Schmid & M. Oeming (eds.), *Das Buch Hiob und Seine Interpretationen*, Zurich 2007, pp. 81–96
- E. L. Greenstein, Phonological Studies in Akkadian, = פונולוגיה Ph.D. diss., Columbia University, New York 1977
- E. L. Greenstein, "Two Variations of = שתי וריאציות Grammatical Parallelism in Canaanite Poetry and their Psycholinguistic Background", *JANES* 6 (1974), pp. 87–105
- S. Garfinkel, *Studies in Akkadian Influences in = הרפינקל, השפעה אכדית the Book of Ezekiel*, Ph.D. diss., Columbia University, New York 1983
- M. Dahood, *Psalms II (51–100)*, AB, Garden City, NY = תהלים ב דהוד, 1968
- E. Dhorme, *A Commentary on the Book of Job*, trans. H = פירוש דורם, 1984 Knight, Nashville
- J. Day, "Foreign Semitic Influence on the Wisdom = די, השפעה זרה of Israel and Its Appropriation in the Book of Proverbs", in J. Day, R. P. Gordon & H. G. M. Williamson (eds.), *Wisdom in Ancient Israel: Essays in Honor of J. A. Emerton*, Cambridge 1995, pp. 55–70
- G. R. Driver, "Problems in the Hebrew Text of Job", in = דרייבר, בעיות M. Noth & D. W. Thomas (eds.), *Wisdom in Israel and in the Ancient Near East: Presented to Professor Harold Henry Rowley*, VTSup 3, Leiden 1960, pp. 72–93
- S. R. Driver & G. B. Gray, *The Book of Job*, ICC, 2 = פירוש דרייבר וגריי, 1921 vols., New York
- N. Habel, *The Book of Job: A Commentary*, OTL, = האבל, פירוש Philadelphia 1985
- J. Hoftijzer & K. Jongeling, *Dictionary of the = מילון הופטייזר ויונגלינג, North-West Semitic Inscriptions*, 2 vols., HdO 21, Leiden, New York & Köln 1995
- הופמן, שלמות = " הופמן, שלמות פגומה: ספר איוב ורקעו, ירושלים תשנ"ה הורביץ, סיפור המסגרת = א' הורביץ, "לשונו של סיפור-המסגרת בספר איוב

- (א'-ב'; מ"ב, ז-יז) ומקומה בתולדות העברית המקראית", בית מקרא כ (תשל"ה), עמ' 472-457
- הורביץ, עברית = א' הורביץ, "הלשון העברית בתקופה הפרסית", בתוך ח' תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: שיבת ציון - ימי שלטון פרס, ירושלים ותל אביב תשמ"ג, עמ' 210-223, 306-309
- הורביץ, שקיעי חכמה = א' הורביץ, שקיעי חכמה בספר תהלים: עיוני לשון וסגנון, ירושלים תשנ"א
- V. A. Hurowitz, "Review of Akkadian Loanwords in = ביקורת, הורוויץ, ביקורת = Biblical Hebrew", *JAOS* 122 (2002), pp. 136-138
- V. A. Hurowitz, "dNarru and dZulummar in the = הורוויץ, נארו = Babylonian Theodicy", *JAOS* 124 (2004), pp. 777-778
- M. Held, "Studies in Biblical Homonyms in the Light of = הומונימים, ה'לד, הומונימים = Akkadian", *JANES* 3 (1970-1971), pp. 46-55
- J. E. Hartley, *The Book of Job, New International = הרטלי, פירוש = Commentary on the Old Testament*, Grand Rapids, Mich. 1988
- N. Wyatt, *Myths of Power: A Study of Royal Myth and = וואייט, מיתוסים = Ideology in Ugaritic and Biblical Tradition*, *Ugaritisch-Biblische Literatur* 13, Münster 1996
- M. K. Wakeman, *God's Battle with the Monster: A = וויקמן, מלחמת ה' = Study in Biblical Imagery*, Leiden 1973
- ווינפלד, יצירה = מ' ווינפלד, "היצירה הספרותית של ימי גלות בבל ושיבת ציון", בתוך ח' תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: שיבת ציון - ימי שלטון פרס, ירושלים ותל אביב תשמ"ג, עמ' 165-175, 293-294
- זליגמן, למינוח = י"א זליגמן, "למינוח של הליכים משפטיים באוצר המלים של העברית המקראית", בתוך א' הורביץ, ע' טוב וש' יפת (עורכים), מחקרים בספרות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 245-268
- חכם, פירוש = ע' חכם, ספר איוב, דעת מקרא, ירושלים תש"ל
- טור-סיני, פירוש = נ"ה טור-סיני, ספר איוב עם פירוש חדש, מהדורה חדשה ומנופה, ירושלים תשל"ב
- P. Talon, *The Standard Babylonian Creation Myth = טלון, אנומה אליש = Enūma Eliš*, *SAA Cuneiform Texts* 4, Helsinki 2005
- ילין, משנה הוראה = ד' ילין, "משנה-ההוראה", כתבים נבחרים, ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 86-106
- M. Jastrow, *Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli = יסטרוב, מילון = and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, 2 vols., reprint New York 1950

- H. R. (Ch.) Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*, SBLDS 37, Missoula, Mont. 1978
 כהן, מילים יחידאיות = א' כהנא, ספר איוב, תורה נביאים וכתובים עם פירוש מדעי, תל
 אביב תרפ"ח
- K. Ch. Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*, SBLDS 37, Missoula, Mont. 1978
 כהן, יחזקאל = ר' כשר, יחזקאל עם מבוא ופירוש, שני כרכים, מקרא לישראל, תל
 אביב תשס"ד
- M. Dietrich, O. Loretz & J. Sanmartín, *The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit, Ras Ibn Hani and Other Places*, Münster 1995
 כתבי אוגרית =
- G. del Olmo Lete & J. Sanmartín, *Diccionario de la lengua ugarítica*, 2 vols., *AuOrSup* 8, Barcelona 2000
 לטה וסנמרטין, מילון =
- W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford = למברט, חכמה
 1960
- W. G. Lambert & A. R. Millard, *Atra-hasis: The Babylonian Story of the Flood*, Oxford 1969
 למברט ומילארד, אתרא־חסיס =
- G. L. Mattingly, "The Pious Sufferer: Mesopotamia's Traditional Theodicy and Job's Counselors", in W. W. Hallo, B. W. Jones & G. L. Mattingly (eds.), *The Bible in the Light of Cuneiform Literature, Scripture in Context*, III, Lewiston, N.Y. 1990, pp. 305–348
 מטינגלי, הצדיק הסובל =
- P. V. Mankowski, *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew*, HSS 47, Winona Lake 2000
 מנקובסקי, לשונות שאולות =
- S. B. Noegel, *Janus Parallelism in the Book of Job*, *Journal for the Study of the Old Testament Supplement* 223, Sheffield 1996
 נייגל, תקבולת =
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan, 2002
 סוקולוף, מילון =
- סעדיה, פירוש = י' קפאח, איוב עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי
 זצ"ל, ירושלים תשל"ג
- E. A. Speiser, *Genesis, AB*, Garden City, N.Y. 1964 = ספיזור, בראשית =
- S. D. Sperling, "ḤBR and Friends", in M. E. Cohen, D. C. Snell & D. B. Weisberg (eds.), *The Tablet and the Scroll: Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*, Bethesda, Md., 1993, pp. 225–229
 ספרלינג, חבר =
- S. H. Scholnick, *Lawsuit Drama in the Book of Job*, Ph.D. diss., Brandeis University, Waltham, Mass. 1975
 סקולניק, דרמה =
- F. Polak, "Sociolinguistics and the Judean = פולק, סוציולינגוויסטיקה =

- Speech Community in the Achaemenid Empire”, in O. Lipschits & M. Oeming (eds.), *Judah and the Judeans in the Persian Period*, Winona Lake 2006, pp. 589–628
- W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, 16 fascicles, = פון זודן, מילון / Wiesbaden 1965–1981
- B. R. Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*³, Bethesda, Md. 2005
- M. H. Pope, *Job, AB*, Garden City, N.Y. 1965 = פופ, פירוש
- J. J. Finkelstein, “Hebrew ḥbr and Semitic *ḤBR”, = פינקלשטיין, חבר / *JBL* 75 (1956), pp. 328–331
- M. Fishbane, *Text and Texture: Close Readings of Selected Biblical Texts*, New York 1979 = פישביין, טקסט
- L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, trans. and ed. by M. E. J. Richardson, 2 vols., Leiden 2001 = קהלר ובאומגרטנר, מילון
- קלאוס, בין איוב לרעיו = נ' קלאוס, “בין איוב לרעיו”, עיונים בסיפור המקראי, תל אביב 1990, עמ' 145–168
- D. J. A. Clines, *Job 1–20, WBC*, Dallas 1989 = קליינס, פירוש
- E. Reiner & H. Güterbock, “The Great Prayer to Ishtar and its Two Versions from Boğazköy”, *JCS* 21 (1967), pp. 255–266 = ריינר וגוטרבוק, התפילה
- רש"י, פירוש = א' שושנה, ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, ירושלים תש"ס שפרה, לחש = ש' שפרה, “לחש ליולדת”, הארץ, 25 בספטמבר 1998, תרבות וספרות, עמ' 1
- שפרה וקליין, בימים הרחוקים = ש' שפרה וי' קליין, בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום, תל אביב 1996
- BDB = F. Brown, S. R. Driver, & C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907
- CAD = I. J. Gelb et al. (eds.), *The Assyrian Dictionary*, 26 vols., Chicago 1955–2007